

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ПЕДАГАГІЧНЫ УНІВЕРСІТЭТ
імя МАКСІМА ТАНКА

УДК 415.6: 483

АЗАРКА ВОЛЬГА УЛАДЗІМІРАЎНА

**СКЛАДАНЫЯ ФОРМЫ ЗВЯЗНАЙ МОВЫ
Ў ТВОРАХ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА**

10.02.01 — беларуская мова

Аўтарэферат дысертацыі
на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук

Мінск — 2001

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ПРАЦЫ

Актуальнасць тэмы дысертацыі. Вывучэнне структурна-стылістычнай арганізацыі мовы мастацкіх твораў, даследаванне будовы і функцый складаных формаў звязнай мовы пакуль што не атрымалі належнага тэарэтычнага асэнсавання ў беларускай філалогіі. У навуковых працах Л.І.Бурака і Л.В.Жураўскай былі прааналізаваны структура звышфразавога адзінства і сродкі сувязі яго кампанентаў, выяўлены функцыянальныя характарыстыкі гэтай адзінкі тэксту. Аднак змест і аб’ём паняцця “звышфразовае адзінства” да канца не акрэслены. Прадметам спецыяльнага даследавання не былі тэкставыя сегменты і абзацы. Недастатковая распрацаванасць пытанняў структурна-сінтаксічнай і кампазіцыйна-стылістычнай арганізацыі мовы мастацкага твора абумовіла выбар тэмы дысертацыі.

Актуальнасць і перспектыўнасць даследавання ў тым, што яго матэрыялы дапамогуць вызначыць крытэрыі вылучэння і структуру семантыка-сінтаксічных адзінак тэксту, раскрыюць сэнсава-функцыянальную абумоўленасць выдзялення абзацаў у творах канкрэтнага пісьменніка, дадуць магчымасць устанавіць месца складаных формаў звязнай мовы ў мастацкім творы, а таксама будуць садзейнічаць вырашэнню некаторых праблем тэарэтычнага сінтаксісу і сінтаксічнай стылістыкі сучаснай беларускай мовы.

Мэтазгоднасць звароту да твораў Кузьмы Чорнага прадыхтавана тым, што моўнае майстэрства аднаго з найбольш самабытных беларускіх празаікаў амаль не даследавана. Псіхалагізм, філасафічнасць, аналітычнасць, уласцівыя стылю пісьменніка, маюць своеасаблівую форму выражэння, якая выявілася і ў складаных тэкставых адзінках.

Сувязь работы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Дысертацыя выканана ў межах навуковай тэмы “Слова, фразеалагізм, словазлучэнне ў кантэксце” (№ 19961536), якая распрацоўвалася ў 1996-2000 гг. на кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка і ўваходзіла ў план важнейшых навукова-даследчых работ у галіне прыродазнаўчых, тэхнічных і грамадскіх навук НАН Беларусі.

Мэта і задачы даследавання. Мэта дысертацыйнага даследавання — выявіць спецыфіку структурна-семантычнай арганізацыі складаных формаў звязнай мовы ў творах Кузьмы Чорнага. Дасягненне пастаўленай мэты прадугледжвае вырашэнне наступных задач:

- акрэсліць крытэрыі вылучэння складаных формаў звязнай мовы;
- даследаваць структуру звышфразавых адзінстваў, тэкставых сегментаў і абзацаў;
- паказаць ролю моўных сродкаў у забеспячэнні звязнасці і цэласнасці тэкставых адзінак;
- раскрыць ролю складаных формаў звязнай мовы ў фарміраванні індывідуальна-аўтарскага стылю.

Аб’ект і прадмет даследавання. Аб’ектам даследавання з’яўляецца мова мастацкай літаратуры. Прадмет даследавання — складаныя формы звязнай мовы (звышфразавыя адзінствы, тэкставыя сегменты і абзацы), выбраныя з твораў Кузьмы Чорнага.

Гіпотэза. Адметнасць структуры семантыка-сінтаксічных і кампазіцыйна-стылістычных складаных тэкставых адзінак абумоўліваецца жанрам твора, кампазіцыяй, задумай аўтара, яго індывідуальнай манерай пісьма.

Метадалогія і метады праведзенага даследавання. Метадалагічнай асновай даследавання з'яўляюцца філасофскія прынцыпы адзінства мовы і мыслення, формы і зместу, агульнага, адметнага і адзінкавага ў маўленні. У працы выкарыстоўваліся апісальны, параўнальна-супастаўляльны і статыстычны метады.

Навуковая навізна і значнасць атрыманых вынікаў заключаецца ў тым, што ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве манаграфічна вывучаны складаныя формы звязнай мовы ў сучаснай мастацкай прозе. Сфармуляваны крытэрыі вылучэння і прааналізавана структурна-семантычная арганізацыя звышфразавых адзінстваў і тэкставых сегментаў, раскрыта роля моўных сродкаў у забеспячэнні звязнасці і цэласнасці семантыка-сінтаксічных тэкставых адзінак, даследавана сэнсава-функцыянальная абумоўленасць выдзялення абзацаў у творах канкрэтнага пісьменніка, акрэслена роля складаных адзінак тэксту ў структуры мастацкага твора і ў фарміраванні індывідуальна-аўтарскага стылю.

Палажэнні і вывады дысертацыі садзейнічаюць пашырэнню і ўдакладненню навуковых звестак пра будову і функцыі складаных формаў звязнай мовы, маюць важнае значэнне для вырашэння некаторых праблем тэарэтычнага сінтаксісу і сінтаксічнай стылістыкі беларускай мовы.

Практычная значнасць атрыманых вынікаў. Фактычны матэрыял і асноўныя вынікі дысертацыі могуць быць выкарыстаны пры асвятленні пытанняў лінгвістыкі тэксту, арганізацыі мовы мастацкага твора. Навуковыя факты, палажэнні і абагульненні даследавання знойдуць прымяненне пры распрацоўцы лекцый па філалагічных дысцыплінах — сучаснай беларускай літаратурнай мове, лінгвістычным аналізе тэксту, стылістыцы беларускай мовы, пры чытанні спецкурсаў і правядзенні спецсемінараў, пры складанні падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў па беларускай мове для сярэдніх школ і вышэйшых навучальных устаноў, а таксама пры напісанні курсавых, дыпломных, бакалаўрскіх прац, магістарскіх дысертацый.

Асноўныя палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону:

1. Вылучэнне звышфразавых адзінстваў і тэкставых сегментаў залежыць ад будовы тэксту і маркіруецца разрывам звышфразавых і логіка-сэнсавых сувязяў кампанентаў. Сегментацыя на абзацы можа мець як аб'ектыўны, так і суб'ектыўны характар, што залежыць ад індывідуальна-аўтарскага стылю. Супадзенне межаў семантыка-сінтаксічных і кампазіцыйна-стылістычных тэкставых адзінак не з'яўляецца абавязковым.

2. Структура звышфразавых адзінстваў вызначаецца праз выяўленне аўтасемантыі/ сінсемантыі сказаў і рэалізуецца з дапамогай разнастайных сродкаў сувязі кампанентаў.

3. Тэкставы сегмент структурна складаецца з трох кампазіцыйна-сэнсавых частак — зачыну, апісання, заканчэння. Асноўная роля ў яго арганізацыі і цэласнасці належыць сэнсавым дамінантам і логіка-семантычным адносінам кампанентаў.

4. Звязнасць і цэласнасць семантыка-сінтаксічных адзінак тэксту рэалізуюць сігналы сінсемантыі, сродкі лексічнай кагезіі, трывальна-часавая суадноснасць дзеясловаў-выказнікаў.

5. Падзел мастацкага тэксту на абзацы, іх структура і функцыі абумоўлены аб'ектыўнымі і суб'ектыўнымі фактарамі — жанрам твора, логікай развіцця сюжэта, кампазіцыяй, а таксама задачамі, якія ставіць пісьменнік, яго індывідуальна-аўтарскім стылем.

6. Складаныя формы звязнай мовы адыгрываюць важную ролю ў сэнсава-структурнай арганізацыі мастацкага тэксту, у стварэнні пэўнага рытму твора. Эпічнасць ці, наадварот, экспрэсіўнасць, эмацыйнасць выкладу і структура тэкставых адзінак узаемаабумоўленыя і залежаць ад творчай індывідуальнасці пісьменніка.

Асабісты ўклад аўтара. У працы выкладзены вынікі ўласных назіранняў аўтара, якія зроблены на падставе вывучэння лінгвістычных прац і аналізу фактычнага матэрыялу (3500 тэкставых адзінак: 2000 абзацаў, 1000 звышфразавых адзінстваў, 500 тэкставых сегментаў).

Апрабацыя вынікаў дысертацыі. Асноўныя палажэнні і вынікі даследавання дакладваліся на Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Актуальныя праблемы беларускага літаратуразнаўства”, прысвечанай 85-годдзю з дня нараджэння Аркадзя Куляшова (Магілёў, 25-26 сакавіка 1999 г.), на IV Рэспубліканскіх навуковых чытаннях, прысвечаных Сцяпану Некрашэвічу (Гомель, 22-23 красавіка 1999 г.), на II Міжнародным кангрэсе “Беларускае асветніцтва: вопыт тысячагоддзя” (Мінск, 17-19 мая 2000 г.).

Дысертацыя абмяркоўвалася на пасяджэннях кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага універсітэта імя Максіма Танка ў 1999, 2001 гг.

Апублікаванасць вынікаў. Вынікі даследавання адлюстраваны ў 9 публікацыях: чатыры артыкулы змешчаны ў навукова-метадычных часопісах, тры — у матэрыялах навуковых канферэнцый, два — у зборніку навуковых артыкулаў. Агульны аб'ём публікацый — 48 старонак.

Структура і аб'ём дысертацыі. Дысертацыйнае даследаванне складаецца з уводзін, агульнай характарыстыкі працы, чатырох глаў, заключэння, спіса выкарыстанай літаратуры (206 назваў). У дысертацыі змешчаны 4 схемы і 6 табліц. Агульны аб'ём даследавання — 117 старонак.

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

Ва ўводзінах абгрунтоўваецца выбар тэмы дысертацыі, раскрываецца ступень даследаванасці праблемы, акрэсліваецца кола нераспрацаваных пытанняў.

У першай главе “**Да праблемы вывучэння складаных формаў звязнай мовы**” даецца кароткі агляд літаратуры па тэме дысертацыі, удакладняюцца асноўныя паняцці — тэкст, звышфразовае адзінства, тэкставы сегмент, абзац.

Аналіз навуковай літаратуры паказаў, што пытанне складаных формаў звязнай мовы закраналася яшчэ ў працах М.В.Ламаносава, А.Х.Вастокава, Ф.І.Буслаева, А.А.Патабні, А.М.Пяшкоўскага. На сучасным этапе развіцця мовазнаўства гэта праблема знаходзіцца ў цэнтры ўвагі даследчыкаў як

стылістычнага сінтаксісу, так і лінгвістыкі тэксту. Прадметам вывучэння станавіліся розныя аспекты: дэлімітацыя тэксту (І.Р.Гальперын, Н. Д. Зарубіна, С.Г.Ільенка, Л.Камінскене), структура складаных сінтаксічных адзінак (М.С.Паспелаў, І.А.Фігуроўскі, Г.Я.Салганік, Т.І.Сільман, Р.П.Рагожнікава, Л.М.Лосева, І.Н.Дымарская-Бабалян, В.П.Лунёва, В.Е.Берзан, С.М.Агроскіна), актуальнае члянэнне на звышфразавым узроўні (Н.І.Сяркова, М.Н.Аляксеева, В.І.Маскальская), семантыка звышфразавых адзінстваў (Л.А.Рафяроўская, Э.М.Кузняцова, В.Я.Бялінская), стылістычныя функцыі складаных сінтаксічных адзінак (Н.А.Кляпіцкая, М.Я.Дымарскі, Ж.Г.Амірава, Г.П.Андрыеўскі, А.Л.Данская, Н.Л.Мамаева) і інш. Сярод набыткаў беларускай лінгвістыкі па вывучэнні складаных формаў звязнай мовы вылучаюцца працы Л.І.Бурака і Л.В.Жураўскай.

Нягледзячы на актыўнае вывучэнне складаных формаў звязнай мовы амаль на працягу стагоддзя і назапашванне шэрагу канкрэтных назіранняў над іх структурай і семантыкай, нявырашанымі застаюцца пытанні, як пісьменнік аб'ядноўвае сказы ў звышфразавыя адзінствы і тэкставыя сегменты, чым абумоўлена сегментацыя тэксту на абзацы, чаму не заўсёды супадаюць межы семантыка-сінтаксічных і кампазіцыйна-стылістычных тэкставых адзінак.

Тэкст характарызуецца структурнай, сэнсавай і камунікатыўнай цэласнасцю. Сэнсавую цэласнасць забяспечвае агульная тэма, што рэалізуецца праз іерархію прыватных тэм, якія ў сваю чаргу арганізуюць розныя семантыка-сінтаксічныя тэкставыя адзінкі (сказы, звышфразавыя адзінствы, тэкставыя сегменты); кожная з іх удзельнічае ў стварэнні звязнасці тэксту і ў фарміраванні яго камунікатыўнага адзінства. Межы семантыка-сінтаксічных адзінак графічна не акрэслены і маркіруюцца разрывам граматычных і семантычных сувязей. Сегментацыя ж на абзацы абумоўлена жанрам твора, логікай развіцця сюжэта, кампазіцыяй, задачамі, якія ставіць перад сабой аўтар, яго ацэнкай магчымасцей успрыняцця тэксту чытачом, індывідуальна-аўтарскай манерай пісьма. У працэсе камунікацыі не так важная будова абзаца, як само яго вылучэнне.

Такім чынам, даследаванне структурна-стылістычнай арганізацыі мастацкага твора патрабуе аналізу яго падзелу на семантыка-сінтаксічныя (звышфразавыя адзінствы і тэкставыя сегменты) і кампазіцыйна-стылістычныя (абзацы) тэкставыя адзінкі, а таксама вывучэння іх узаемадзеяння ў структуры тэксту.

У другой главе “**Структурна-семантычныя асаблівасці звышфразавых адзінстваў**” разглядаюцца крытэрыі вылучэння звышфразавых адзінстваў, даследуюцца сродкі сувязі іх кампанентаў.

Звышфразовае адзінства (ЗФА) — семантыка-сінтаксічная адзінка тэксту, спалучэнне аўтасемантычнага і аднаго ці некалькіх сінсемантычных сказаў, звязаных звышфразовай сувяззю. Аўтасемантычны сказ свабодна пабудаваны, адносна самастойны. Сінсемантычныя сказы маюць фармальныя адзнакі, якія падкрэсліваюць іх залежнасць ад кантэксту. Сігналамі сінсемантыі з’яўляюцца займеннікі, прыслоўі, часціцы, злучнікі, мадальныя словы, а таксама эліпіс. Аўтасемантычныя і сінсемантычныя кампаненты толькі ў сукупнасці ўтвараюць адносна незалежнае ад кантэксту сэнсавае і структурнае адзінства, здольнае выражаць у звязнай мове закончаную думку:

Хто ведае, чым падтрымліваецца існаванне некаторых глухіх дарог, на якіх мала хто калі ездзіць і якіх ніколі ніхто не правіць і не глядзіць. Але вельмі можа быць, што такая дарога больш бачыла на сабе чалавечага ўтрапення, чым біты шлях. На тым шляху, калі ўпадзе чалавек, яго неўзабаве падымуць. Тут жа ён можа знаходзіцца тыднямі ў адзіноце (“Пошукі будучыні”).

Прыведзенае звышфразовае адзінства складаецца з чатырох структурных элементаў. Першы сказ аўтасемантычны, структурна завершаны. Яго змест раскрываецца ўласнымі лексічнымі сродкамі. Другі, трэці і чацвёрты сказы маюць у сваёй структуры сігналы сінсемантыі (займеннікі такая, тым, ён, займеннікавае прыслоўе тут, злучнікі але, жа), сэнс якіх вынікае з прэпазіцыйных кампанентаў.

Паміж элементамі ЗФА існуе цесная структурная і сэнсавая сувязь. Адметнасць звышфразовай сувязі ў тым, што адзін кампанент удакладняе змест і структуру іншага. У межах ЗФА звышфразовай сувяззю звязваюцца як суседнія сказы, так і размешчаныя дыстантна.

Аналіз фактычнага матэрыялу пераконвае, што вызначэнне аўтасемантыі / сінсемантыі сказаў і сродкаў іх сувязі з’яўляецца надзейным крытэрыем вылучэння звышфразавых адзінстваў з тэксту:

Азалаціла восень поле ржышчам, дрэвы лісцем, гумны снапамі; абвеяла хаты жытнім пылам; вострым пахам кастрыцы напоўніла вуліцу...(A₁)

Кароткімі днямі хутка пабегла жыццё ў вечнасць (A₂). Аднолькава яснымі нараджаліся яны, гэтыя дні, і такімі ж гаслі, і на змену ім прыходзілі доўгія асеннія ночы — то туманныя, то зорныя, з вострым халадком першых замаразкаў...(C₃) – ЗФА₁.

Дзень пры дні стагнаў ток пад Паўлавым цэпам (A₄). Ячменныя асцюкі з пылам забіваліся яму за каўнер і ў лапці, падала зверху на яго пыльнае павуцінне, і ён некалькі разоў на дзень выходзіў атрэпацца на двор (C₅) – ЗФА₂.

А на двары і вакол было ўсё так, як і дзесяць, дваццаць год таму назад (A₆). Таксама плакалі замурзаныя дзеці, абсыпаў вецер пяском трухлявыя сцены, на пустых агародах панура цягаліся дробныя худыя коні (C₇). І той жа самы стары стук цапоў абуджаў пустое поле (C₈). Поле ж гэтае, яшчэ больш, здаецца, абрасло за апошнія гады густым бльнікам на шырокіх межах (C₉). Так што здалёк зусім хаваліся ў ім вузкія палосы...(C₁₀) – ЗФА₃.

І вытрасаючы мякіну з лапцэй на двары, і стукаючы цэпам, Павал не пакідаў думаць (A₁₁).

Гэтыя думкі, цяжкія для яго непрывычнай галавы, блытаняныя, як павуцінне, пачалі з’яўляцца ў Паўла патроху і непрыкметна за апошнія часы...(C₁₂) – ЗФА₄ (“Бльнікавы межы”)

Размеркаванне аўтасемантычных (А) і сінсемантычных (С) сказаў у гэтым тэкставым урыўку паказана на наступнай схеме:

$$\begin{array}{cccc}
 A_1 & \boxed{A_2 C_3} & \boxed{A_4 C_5} & \boxed{A_6 C_7 C_8 C_9 C_{10}} & \boxed{A_{11} C_{12}} \\
 & \text{ЗФА}_1 & \text{ЗФА}_2 & \text{ЗФА}_3 & \text{ЗФА}_4
 \end{array}$$

Як бачым, у гэтым урыўку побач функцыянуюць асобны аўтасемантычны (свабодны) сказ і звышфразавыя адзінствы, якія складаюцца з двух і пяці

кампанентаў, звязаных рознымі сродкамі сувязі: займеннікамі яны, яму, ён, той, гэтыя, прыслоўем таксама, часціцай ж (жа), злучнікам і.

Аналіз 1000 звышфразавых адзінстваў дазволіў вызначыць частотнасць ужывання сродкаў звышфразавай сувязі ў творах Кузьмы Чорнага: займеннікі выкарыстоўваліся ў 78,1 %, злучнікі — у 41,8 %, прыслоўі — у 30,6 %, эліпіс — у 17,1 %, часціцы — у 12,4 %, мадальныя словы — у 2,7 % прааналізаваных тэкставых адзінак.

Самым пашыраным сродкам звышфразавай сувязі ў творах Кузьмы Чорнага з’яўляюцца займеннікі:

На ганку стаяў кравец, кідану здалёк ад сябе хлебныя крошкі і падзваў курыцу. Тая выцягвала шыю і баялася падысці бліжэй (“Трэцяе пакаленне”).

Субстантываваны займеннік тая адсылае чытача да слова курыцу ў папярэднім сказе, ён сігналізуе аб сінсемантыі сказа і выконвае ролю сродку звышфразавай сувязі. Займеннікі, замяшчаючы назоўнікі і прыметнікі, дазваляюць пазбегнуць неапраўданых паўтораў.

Для сувязі кампанентаў семантыка-сінтаксічных тэкставых адзінак пісьменнік шырока выкарыстоўвае прыслоўі тады, цяпер, зараз, там, тут, туды, адтуль, дагэтуль, так і інш., якія, акрамя ўсяго, удзельнічаюць у стварэнні часавай і прасторавай перспектывы тэкставых адрэзкаў, садзейнічаюць выражэнню прычынна-выніковых адносін:

Любіў Улас працаваць у глушы восенню. Сытыя вёскі тады. А ў здаровыя ясныя дні “баб’яга лета”, калі белае навуцінне блытаецца ў іржышчы за гумнамі, плавае ў чыстым сінім наветры, звон пілы гучна аддаецца ў прасторы.

Весела робіцца за працаю тады... (“Ноч пры дарозе”).

Прыслоўе часу тады замяшчае прыслоўе восенню і сігналізуе аб залежнасці сказа ад папярэдняга аўтасемантычнага кампанента ЗФА. У апошнім кампаненце ЗФА прыслоўе тады паказвае на часавы момант, акрэслены ў папярэднім сказе (Весела робіцца за працаю тады, у здаровыя ясныя дні “баб’яга лета”, калі ... звон пілы гучна аддаецца ў прасторы).

Злучнікі афармляюць сінтаксічныя сувязі і выражаюць сэнсава-граматычныя адносіны паміж сінтаксічнымі адзінкамі. Ужытыя ў абсалютным пачатку сказаў злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі падкрэсліваюць іх сінсемантычнасць, звязваюць з папярэднімі камунікатыўнымі адзінкамі, устанаўліваюць сэнсавыя адносіны паміж кампанентамі ЗФА. Напрыклад, адносіны супрацьпастаўлення:

У хаце пахла вазонамі. Пах гэты падобны быў да паху чаго-небудзь сакоўнага і запыленага. Аднак гэта рабіла прытульным светлы мала прыбраны пакой за тонкімі дзвярыма пасля цеснае кухні (“Сястра”).

Часціцам не ўласціва функцыя сувязі, але межы часціц і злучнікаў перасякаюцца, часам становяцца вельмі празрыстыя. Некаторыя часціцы (вось, нават, аж, жа, толькі і інш.) паказваюць на кантэкставую залежнасць сказа ад іншых кампанентаў звышфразавы адзінства, выконваюць ролю сігналаў сінсемантыі:

На разасланых кажухах каля стала драмалі цыганы, спешна дакурваючы свае папярсы. І павятовыя пайшлі ўжо ў сваю каморку. Толькі адзін Мікітка

стаяў каля лампы з адной разутаю нагою і круціў у руках бот, разглядаючы на ім новыя дзіркі (“Ноч пры дарозе”).

Мадальныя словы выражаюць упэўненасць, перакананне ці, наадварот, меркаванне, дапушчэнне, магчымасць таго, аб чым гаворыцца ў сказе, і пры гэтым часта адсылаюць чытача да раней сказанага:

Гаваруны яшчэ не пакінулі гаварыць. Праўда, гаворка была трохі іншая, і вялася яна ўжо трохі іначай (“Максімка”).

Мадальнае слова праўда падкрэслівае залежнасць сказа ад кантэксту і паказвае на сувязь з прэпазіцыйным выказваннем, бо ўводзіць заўвагу апавядальніка да папярэдняга паведамлення.

Граматычным сігналам сінсемантыі з’яўляецца кантэкстуальны эліпсіс. Кантэкставае акружэнне, сэнсавая сувязь структурных элементаў ЗФА абумоўліваюць семантычную праекцыю тых ці іншых слоў на наступныя сказы, у выніку становіцца магчымым скарачэнне постпазіцыйных кампанентаў:

Ганна адышлася да варот. Узлягла на нізкі жардзяны плот, глядзела на пустую вуліцу, чорную платамі і голымі дрэвамі (“Зямля”).

У абодвух кампанентах ЗФА выказнікі выражаны дзеясловамі прошлага часу адзіночнага ліку жаночага роду, што падкрэслівае іх сувязь з дзейнікам аўтасемантычнага сказа — назоўнікам жаночага роду адзіночнага ліку Ганна.

Звышфразавыя адзінствы, як і сказы, у тэксце не ізаляваныя. Яны ўступаюць у разнастайныя сэнсавыя адносіны, якія атрымліваюць сінтаксічнае выражэнне, і, такім чынам, ствараюць шматбаковае апісанне аб’ектаў і з’яў рэчаіснасці. Сэнсавая і структурная сутнасць ЗФА раскрываецца ў складзе тэкставых сегментаў.

Трэцяя глава “**Структурна-семантычная арганізацыя тэкставага сегмента**” прысвечана аналізу кампазіцыйна-сэнсавых частак тэкставага сегмента, вызначэнню ролі сэнсавых дамінант і логіка-семантычных адносін сказаў у яго арганізацыі і цэласнасці, вывучэнню сродкаў сувязі кампанентаў гэтай тэкставай адзінкі.

Тэкставы сегмент (ТС) — семантыка-сінтаксічная адзінка тэксту, спалучэнне звышфразавых адзінстваў і свабодных сказаў, аб’яднаных развіццём адной тэмы ці яе аспектаў. Разам з тым макратэма ТС падзяляецца на мікратэмы, здольныя злучыць асобныя сказы ў ЗФА:

Быў пагодлівы адвячорак, калі Пятро Тадаровіч з’явіўся дадому (A₁). Пакульгваючы яшчэ крыху на хворую нагу, ён падышоў да дома, увесь трасучыся ад вялікай узбуджанасці (C₂). Ён сапраўды чуў нават, як пахне трухлявы плацец каля хаты пад чырвонаю рабінаю (C₃). Сонца свяціла ў сляпыя шыбы роднай хаціны (A₄). Пад наветкаю насупраць хатніх акон ляжаў лом (A₅). Мала яго было, але ён быў складзены рупліваю рукою (C₆). Пасярод двара нейкія гнілыя, разламаныя начоўкі ну проста-такі ўсцешылі сэрца гэтага чалавека (C₇) – ЗФА₁.

— Тата прыйшоў! — закрычалі дзеці (A₈).

І хвілін пяць была радасная ўрачыстасць (C₉). Пасля адразу чалавек пайшоў аглядаць свае вуглы, усе закуткі ў двары (C₁₀). Сям’я не адставала ад яго ні на крок (C₁₁) – ЗФА₂ (“Семнаццаць год”).

У сказе A_1 сфармулявана тэма ТС — вяртанне галоўнага героя дадому. Раскрыць гэтую тэму дапамагаюць мікратэмы ЗФА₁ (родны двор) і ЗФА₂ (сустрэча родных). На цесную сінтаксічную сувязь сказаў A_1 , C_2 , C_3 і A_5 , C_6 паказвае ўжыванне займеннікаў замест адпаведных назоўнікаў (Пятро Тадаровіч — ён; лом — яго, ён). Выкарыстанне займенніка ў спалучэнні гэтага чалавека з'яўляецца сігналам сінсемантыі і сродкам сувязі дыстантна размешчаных сказаў A_1 і C_7 . Ролю сродкаў сувязі кампанентаў ЗФА₂ выконваюць займеннік яго, прыслоўе пасля, злучнік і ў пачатку сказа. Сэнсавую цэласнасць тэкставага сегмента забяспечваюць словы, якія абазначаюць прадметы і паняцці, звязаныя з тэмай тэкставай адзінкі (*дом, двор, плацея, шыбы роднай хаціны, паветка*).

Думка ў ТС фармулюецца, распрацоўваецца і завяршаецца, што дазваляе вылучыць у яго структуры тры кампазіцыйна-сэнсавыя часткі — зачын, апісанне і заканчэнне.

Арганізуе ТС зачын, які валодае найбольшай сэнсавай завершанасцю і сінтаксічнай незалежнасцю ў параўнанні з іншымі кампазіцыйна-сэнсавымі часткамі. У функцыі зачыну пераважна выкарыстоўваецца аўтасемантычны сказ. Аднак яго самастойнасць адносна: зачын не толькі падпарадкоўвае сабе ўсе постпазіцыйныя сказы, але і залежыць ад іх, бо яго сэнс дэталізуецца, канкрэтызуецца ў асноўнай частцы.

Развіццё мікратэмы, названай у зачыне, адбываецца ў асноўнай частцы (апісанні) ТС, якая непасрэдна фарміруе яго мікратэматычнае і фармальна-граматычнае адзінства. Гэта частка — сукупнасць выказванняў са значэннем удакладнення, развіцця, канкрэтызацыі, матывацыі. Асноўная частка сэнсава залежная ад зачыну (развівае яго) і ў той жа час непасрэдна скіравана на заканчэнне, г. зн. семантыка апісання характарызуецца падвоенай залежнасцю ад кантэксту.

Своеасаблівым семантычным кандэнсатарам зместу ТС выступае заканчэнне — выніковая, заключная кампазіцыйна-сэнсавая частка. Выразная прымета заканчэння — абагульненне, падсумаванне інфармацыі ТС, і таму яго змест перш за ўсё анафарычна звязаны з зачынам і асноўнай часткай. Акрамя таго, заканчэнне змяшчае элементы, якія дазваляюць ажыццявіць пераход да новай адзінкі тэксту і забяспечваюць прагрэсіўную накіраванасць яго семантыкі. Улічваючы ступень семантычнай абагульненасці і суаднесенасці з папярэднімі кампазіцыйна-сэнсавымі часткамі ТС, у мастацкім тэксце вылучаюць агульнавыніковыя і прыватнавыніковыя заканчэнні. Агульнавыніковыя заканчэнні падсумоўваюць і канцэнтруюць у сабе інфармацыю, закладзеную ва ўсім ТС. Прыватнавыніковыя заканчэнні суадносяцца са зместам толькі асобных сказаў асноўнай часткі.

Наяўнасць усіх кампазіцыйна-сэнсавых частак неабавязковая, у мастацкіх тэкстах сустракаюцца адкрытыя тэкставыя сегменты, якія складаюцца з зачыну і апісання, апісання і заканчэння ці толькі аднаго апісання:

Што ж да Сцяпуравай Ліды і Паступовічавай Вікі, то ў іх сяброўстве пачалі з'яўляцца рысы такой узаемнай блізкасці, што як бы гэта былі родныя сёстры. Васемнаццаць і якіх-небудзь трынаццаць год! Юнацтва і бадай што яшчэ маленства! У іх ёсць шмат агульнага. Парывы юнацтва маюць карэнні з

маленства. Юнацтва, не абцяжаранае клопатам цяжкіх дзён, больш належыць мастацтву, чым само маленства, калі яно мае на лбе маршчыну старасці, што часта здараецца ў гэтую чвэрць нашага стагоддзя па ўсім свеце, асабліва ў гэтыя нашы дні. Што маршчына старасці на дзіцячым ілбе набыла правы грамадзянства, бліскуча давялі дзесяцігоддзі пышнага развіцця навукі і тэхнікі, і довад гэты з вялікай дасканаласцю завяршылі немцы за апошнія гады тры, усюды, дзе б яны ні з'яўляліся.

І Ліда, і Віктуся ў той час перажывалі парывы чакання кожнага наступнага дня, а ён заўсёды ўяўляўся ім ружовым і ясным. Яны мелі шчасце ад свае кожнадзённасці. Дзень быў падобен на дзень, а разам усё добрае. Гэтыя дзве простыя маладыя душы, незачэпленыя злом цяжкага смутку, маглі б быць увасабленнем чалавечых вобразаў кожнаму, хто хоча як найлепш і найшчырэй сказаць аб людзях (“Сумліцкая хроніка”).

У тэкставым сегменце вылучыць кампазіцыйна-сэнсавыя часткі няпроста: выразна не акрэслены зачын і заканчэнне. Аднак у яго структуры ёсць сэнсавы блок — адно ці некалькі выказванняў з другаснай, дадатковай інфармацыяй. Гэты ТС характарызуецца скрыжаваннем двух інфармацыйных планаў. Галоўны план перадае інфармацыю, якая непасрэдна адлюстроўвае мікратэму ТС (Ліда і Вікця) і звязана з тэмай усяго твора. Другі план — другасны ў адносінах да галоўнага — змяшчае сэнсавы блок, які прысвечаны разважанню аўтара пра маленства і юнацтва і характарызуецца меншай ступенню семантычнай злітнасці са зместам тэкставай адзінкі. Сувязь структурных частак, падзеленых сэнсавым блокам, ажыццяўляецца дыстантна пры дапамозе няпоўнага лексічнага паўтору Сцяпурава Ліда і Паступовічова Вікця — Ліда і Віктуся.

У фарміраванні сэнсавай структуры тэкставага сегмента значную ролю адыгрываюць сэнсавыя дамінанты — сукупнасць найбольш важных для развіцця мікратэмы паняццяў і катэгорый (суб’ект, прэдыкат, аб’ект, лакальнасць, тэмпаральнасць). Сэнсавыя дамінанты ўтвараюць мінімум, неабходны для моўнага выражэння тэмы тэкставага сегмента. Таму іх змена з’яўляецца фармальным сігналам пераходу ад адной тэмы да другой і можа служыць адным са сродкаў дэлімітацыі тэкставых адзінак. Атрымліваючы сваё развіццё ў асноўнай частцы ТС, сэнсавыя дамінанты праз сродкі паўторнай намінацыі ўтвараюць тэматычныя рады, якія пранізваюць і змацоўваюць структуру ТС:

У ранні вечар на ціхай вуліцы невысокі ростам хлопец, у добрым фрэнчы, галіфэ і элеганцкіх калісьці ботах, падышоў да драўлянага зграбнага дамка і доўга прыглядаўся на нумар яго. Нумарны ліхтарык яшчэ не гарэў, але нумар быў зусім чытэльны. Непадалёку тут званіў недзе трамвай, недзе грала вайсковая музыка, не густа праходзілі людзі. Хлопец названіў, яму адчыніла немаладая жанчына (“Ідзі, ідзі”).

У зачыне гэтага ТС ёсць усе сэнсавыя дамінанты: суб’ект (хлопец), прэдыкат (падышоў, доўга прыглядаўся), аб’ект (на нумар), месца (на ціхай вуліцы), час (у ранні вечар), што дазваляе лічыць падобныя зачыны поўнымі. У межах тэкставай адзінкі праз сродкі паўторнай намінацыі адбываецца разгортванне дамінантаў суб’екта (лексічны паўтор назоўніка хлопец), аб’екта (лексічны паўтор назоўніка

нумар), лакальнасці (замена спалучэння на ціхай вуліцы анафарычным словам тут). Адзначым, што ў творах Кузьмы Чорнага пераважаюць няпоўныя зачыны. Праведзены намі аналіз выявіў адсутнасць тых ці іншых дамінант у 468 з 500 прааналізаваных тэкставых сегментаў (у 93,6 % адзінак).

Звязнасць, тэматычнае адзінства, паслядоўнасць разгортвання тэкставых сегментаў забяспечваюцца логіка-семантычнымі адносінамі (спалучальнымі, кантрастыўнымі, прычынна-выніковымі, паясняльнымі, пералічальнымі, тэмпаральнымі, транзітыўнымі), якія афармляюцца адпаведнымі моўнымі сродкамі. Акрамя займеннікаў, прыслоўяў, часціц, злучнікаў, мадальных слоў і эліпсіса, важную ролю ў арганізацыі тэксту адыгрываюць лексічная кагезія (словы аднаго лексіка-семантычнага поля, паўторная намінацыя) і трывальна-часавая суадноснасць дзеясловаў-выказнікаў.

Лексічныя сродкі сувязі ствараюць своеасаблівы сэнсавы каркас тэкставай адзінкі. Разнастайныя самастойныя лексемны дапамагаюць перадаць тоеснасць паведамленняў, канцэнтруюць увагу на пэўных момантах развіцця дзеяння. Сэнсавую цэласнасць, тэматычнае адзінства тэкставага сегмента рэалізуюць словы аднаго лексіка-тэматычнага поля і паўторная намінацыя, якая ажыццяўляецца праз непасрэдны лексічны паўтор, паўтор аднакаранёвых слоў, займеннікавую, сінанімічную, перыфрастычную і іншыя віды замен:

Кожную восень над гэтым полем і лясамі адляталі жоравы і гусі. Тады людзі глядзелі на гэты свой радасны сум, думалі свае няхітрыя рэчы. Пadoўгу стаялі і ўглядаліся ў гэтых адвечных падарожнікаў, якія ведаюць толькі сваю, гэтую адвечную дарогу. Але дарога гэтая здавалася людзям незвычайнаю і вольнаю. Можна, людзі зайздросцілі гэтай птушынай волі, можна, яны чулі ў гэты час тое сваё адвечнае імкненне, што жыве ў іх, у глыбіні пад нявольніцкімі путамі гаспадарскай клапатлівасці (“Лявон Бушмар”).

Спалучэнне жоравы і гусі заменена перыфразай адвечныя падарожнікі. Сэнсавы паўтор узмацняе супроцьпастаўленне вольных птушак і людзей, у якіх адвечнае імкненне да волі жыве “пад нявольніцкімі путамі гаспадарскай клапатлівасці”. Акрамя таго, перыфрастычны паўтор з’яўляецца сродкам сувязі сказаў у тэксце.

Сэнсавое паўтарэнне дае магчымасць пісьменніку акцэнтаваць увагу на прадмеце апісання, разглядаць яго розныя аспекты, пераходзіць ад апісання аднаго прадмета да другога. У ім удзельнічаюць семантычна важныя, дамінантныя словы, якія забяспечваюць семантычную непарыўнасць тэкставага сегмента, яго звязнасць і логіка-сэнсавую злітнасць.

Важным сродкам выражэння ўнутранай семантыка-сінтаксічнай сувязі тэкставай адзінкі выступае трывальна-часавая суадноснасць выказнікаў. Ужыванне таго ці іншага дзеяслова ў мастацкіх творах Кузьмы Чорнага кантэкстуальна абумоўлена індывідуальна-аўтарскай манерай успрыняцця і адлюстравання рэчаіснасці, часовай накіраванасцю твора, статычнасцю ці дынамічнасцю апісаных падзей, структурай тэкставага сегмента:

Ужо Волечка Нявадавых кончыла работу і збіралася дадому. Сонца вісела над яснай далечынёй за нашым мястэчкам. Усе бачылі, як Волечка стаяла тварам на захад і, прыклаўшы руку да лба, ўглядалася ўдалечыню. Што яна там бачыць? Усе заўважылі нейкі невялікі рух пад тою адзінокаю хвойя. Тры

чалавечыя постаці, воз з канём. Добра відно было, што двое паволі **ідуць** полем да трэцяга, які стаяў на шашы і трымаў каня. Ад шашы да хвоі зусім недалёка. Неўзабаве мы бачылі, як двое селі на воз і нешта вельмі высока сядзелі на ім. Трэці ішоў ззаду, а воз набліжаўся да нас (“Пошукі будучыні”).

У ТС пераважаюць дзеясловы прошлага часу кончыла, збіралася, вісела, бачылі, стаяла, углядалася, заўважылі, стаяў, трымаў, селі, ішоў, набліжаўся. Ужыванне побач з імі дзеясловаў цяперашняга гістарычнага часу **бачыць, ідуць** дазваляе перадаць пераемнасць, паслядоўнасць адначасовых дзеянняў, а таксама іх розную працягласць.

Трывальна-часавая суадноснасць дзеясловаў у тэкставым сегменце — адзін з крытэрыяў размежавання статычных і дынамічных адзінак тэксту: статычныя адзінкі ўдзельнічаюць у апісаннях сітуацыі, абставін, на фоне якіх адбываюцца дзеянні, а дынамічныя — звязаны з апісаннем актыўных дзеянняў (падзей), іх змянення і лагічнай паслядоўнасці.

У чацвёртай главе “**Абзац у структуры тэксту**” аналізуюцца колькасныя і пазіцыйныя характарыстыкі абзацаў і выяўляецца сэнсава-функцыянальная абумоўленасць іх вылучэння ў творах Кузьмы Чорнага.

Абзац — гэта адзінка знешняй сегментацыі тэксту, якая характарызуецца кампазіцыйна-стылістычнай значнасцю, сінтаксічнай арганізаванасцю і выдзяляецца на пісьме чырвоным радком.

У творах Кузьмы Чорнага пераважаюць полікампанентныя абзацы (каля 77%). Больш за 50 % складаюць **сярэдня** абзацы з аб’ёмам 3-10 радкоў, даўжынёй — 21-100 слоў; больш за 20 % — **малыя** (1-2 радкі і ад 1 да 20 словаўжыванняў). Адметная рыса творчай манеры пісьменніка — значна шырэйшае, у параўнанні з прааналізаванымі творамі Якуба Коласа, Максіма Гарэцкага, Міхася Зарэцкага, Лукаша Калюгі, выкарыстанне **вялікіх і звышвялікіх** абзацаў (каля 20 %).

У мастацкім тэксце абзац выконвае архітэктанічную функцыю (удзельнічае ў знешняй сегментацыі тэксту, садзейнічае ўспрыняццю асобных частак твора) і кампазіцыйную функцыю (удзельнічае ў руху дзеяння, раскрыцці тэмы твора, у разгортванні яго часовай і прасторавай перспектывы). Асаблівая роля ў кампазіцыі мастацкага тэксту належыць ініцыяльным (пачатковым) і фінальным (заклучным) абзацам твора ці раздзела, якія дапамагаюць успрыняць мастацкі тэкст як закончанае цэлае, маркіруюць яго межы, маюць моцную сэнсавую напружанасць.

Ініцыяльны абзац уводзіць чытача ў вобразны мастацкі свет (функцыя мадэлявання), сігналізуе аб пераходзе са свету рэчаіснасці ў свет уяўлення (функцыя дэлімітацыі), уздзейнічае на чытача, выклікае ў яго пажаданы эмацыянальны настрой (фатычная функцыя). Разам з тым пачатковы абзац з’яўляецца важным зыходным элементам кампазіцыйна-тэматычнай структуры мастацкага тэксту: яго мікратэма непасрэдна ці апасродкавана звязана з тэмай ці падтэмай усяго твора або яго часткі:

Там, дзе наблізу чутны гарады Нясвіж і Слуцк, незадоўга да першай імперыялістычнай вайны пачаў бяднец у сваім маёнтку пан Гальвас. Гаварылі, што ён меў тытул не то графа, не то барона, але дакладнасць гэтай справы не вельмі цікавіла тутэйшых людзей. Куды цікавей было тое, што Гальвасу

прыйшла патрэба прадаць частку свае зямлі, якой у яго было так тысяч дзве дзесяцін. Маёнтак яго пачаў занепадаць яшчэ раней, але да продажу пяцісот дзесяцін ён дадумаўся толькі тады, калі пачаў піць і гуляць у карты. Праз карты, казалі, ён і залез у даўгі (“Вялікі дзень”).

Пачатковы абзац рамана “Вялікі дзень” устанаўлівае сувязь тэксту з рэчаіснасцю, удакладняе час (*незадоўга да першай імперыялістычнай вайны*) і месца (*маёнтак недзе каля Нясвіжа і Слуцка*), уводзіць аднаго з герояў (*пана Гальваса*) у мастацкі твор. Выконваючы інфармацыйную функцыю, абзац служыць своеасаблівым пралагам, які рыхтуе пэўнае ўспрыняцце далейшага апавядання.

Аналіз твораў Кузьмы Чорнага дазволіў вылучыць у залежнасці ад зместу і функцыі некалькі відаў ініцыяльных абзацаў: абзацы-экспазіцыі, абзацы-апісанні (прыроды), абзацы-характарыстыкі (герояў), абзацы-дзеянні, абзацы-псеўдапрацягі, абзацы-разважанні.

Фінальны абзац таксама многафункцыянальны: ён падводзіць вынік развіццю падзей (абагульняльная функцыя), паказвае на завершанасць твора (тэкстаўтваральная функцыя), маркіруе канец тэксту (дэлімітацыйная функцыя). Акрамя таго, фінальны абзац выконвае і эmfатычную функцыю, бо пісьменнік суб’ектыўна выдзяляе ў абзац канец твора. Спецыфічныя структурна-семантычныя асаблівасці дазваляюць гаварыць пра закрыты і адкрыты тып канцовак мастацкага тэксту:

Радасна і часта аглядаючыся на горад, Максімка пагнаў Буланчыка на мокрай ад растаўшага снегу дарозе (“Максімка”).

Фінальны абзац паказвае на завершанасць апавядання і сюжэтнай лініі. Знаёмства з заезджым домам і Домам селяніна пераканалі Максімку, што “ў адным горадзе два гарады”. Герой вяртаецца дадому, знайшоўшы “свой горад”.

Займаючы своеасаблівую пазіцыю, ініцыяльныя і фінальныя абзацы функцыянуюць на ўзроўні ўсяго тэксту. Часам іх падабенства ўтварае **рамку**, якая змацоўвае ўсе фрагменты твора ў адзінае цэлае. Параўнаем ініцыяльны і фінальныя абзацы апавядання “Спатканне з васпаватым чалавекам”:

Як чысцілі загадчыка культасветнай працай на заводзе, Явіч напрасіў слова і пачаў гаварыць.

Пасля таго, як Явіч скончыў гаварыць, чыстку заводскага культасветніка адклалі, каб пачуць слова N-скай сельсаветчыцы.

Яна прыехала сама.

Праз непасрэдную сувязь ініцыяльнага і двух фінальных абзацаў падкрэсліваецца цэласнасць твора. У межах створанай рамкі пісьменнік расказвае, дзе і пры якіх умовах раней сустракаліся героі, чаму так важна было Явічу сказаць сваё слова.

Абзацы, што знаходзяцца паміж першым і апошнім абзацамі твора, функцыянуюць самастойна або ў складзе **абзацавага комплексу**:

Лета тады было гарачае, сухое. Гэтакага лета ніколі не ведала Аміля. Штосьці чорнае, страшнае стаяла перад ёю. Гэта было няведанне страшнага далейшага, распач, які к канцу лета стаў з’яўляцца кожны дзень на доўгія хвіліны разам з пакутнымі думкамі. Бушмар быў бязлітасным. Яна ўжо не

пытала больш, завошта ён знявідзеў яе. Гэтага не трэба было пытаць. На гэта ён не сказаў бы нічога. Ён сам, можа, жахнуўся б, каб мог уразумець, што гэта ж ён сапраўды страшна знявідзеў яе. Непатрэбнасць тут Амілі панавала над усім. Яна была звязана праз Андрэя з той навалаю, што ішла разам з восенню.

За лета Аміля напакутавалася ў полі. Бушмар прынаймаў на поле людзей; яму было ўжо страшна, што Аміля тут сярод іх за гаспадыню. Людзі не ведалі гэтага, ніхто ні пра што не думаў. Але Бушмару здавалася ўсё пра людскія думкі. Ён стаў ужо думаць пра свае справы. Раней думак было ў яго мала, думаць ён не прывык.

Лета канчалася сухімі днямі. Аміля не прыкмячала больш росных раніц, ціхіх адвячоркаў. Усё стала няважным, другарадным. Цяпер сапраўды яна ўсё больш рабілася ў Бушмаравай хаце наймічкай (“Лявон Бушмар”).

Цэласнасць абзацавага комплексу, прысвечанага ўзаемаадносінам Лявона Бушмара і Амілі, падкрэсліваюць сродкі паўторнай намінацыі: замяшчэнне назоўнікаў займеннікамі (Аміля—яна, ёй; Бушмар — ён, яму), лексічны паўтор (лета). Пісьменнік падзяліў гэты тэкставы адрэзак так, каб кожны абзац раскрываў адзін з аспектаў: Лявон Бушмар зненавідзеў Амілю (першы абзац), непакоіўся, каб людзі не палічылі яе гаспадыняй на хутары (другі абзац), а на самай справе жанчына ўсё больш рабілася наймічкай (трэці абзац).

Змены аднаго **абзаца-апісання** другім абумоўлены ў творах Кузьмы Чорнага пераключэннем аўтарскай увагі з аднаго аб’екта апісання на другі, пераходам ад апісання прыроды да апісання чалавека. У асобны абзац часта вылучаецца апісанне ўнутранага стану. **Абзацы-апавяданні** заўсёды характарызуюцца дынамічнасцю, бо служаць для выражэння часовай, храналагічнай паслядоўнасці дзеянняў або з’яў, адлюстроўваюць сувязь паміж падзеямі. Як правіла, пераход ад аднаго этапа дзеяння да другога Кузьма Чорны маркіруе зменай абзацаў. Часта сегментацыя на абзацы звязана са зрухамі мастацкага часу, з яго замаруджваннем ці паскарэннем. Спыненне мастацкага часу можа быць абумоўлена **абзацамі-ўстаўкамі**. Плаўнасць развіцця сюжэтнай лініі нярэдка парушаюць **абзацы-разважання**, якія прысвечаны меркаванням, заўвагам аўтара ці ўнутраным маналагам персанажаў.

Падзел на абзацы дазваляе размяжоўваць тэкставыя адрэзкі, а пры неабходнасці і падкрэсліваць іх сэнсавую значнасць. Найменшай суб’ектыўнасцю характарызуецца сегментацыя на абзацы, заснаваная на тэматычным прынцыпе: чытач не адчувае супярэчнасці паміж сэнсам тэкставага адрэзка і яго будовай, знешнім афармленнем. Часта выдзяленне ці невыдзяленне часткі тэксту ў абзац залежыць ад індывідуальнага стылю аўтара, а таксама ад яго задумы і тэмы твора. У творах Кузьмы Чорнага асабліва вылучаюцца звышвялікія і малыя абзацы.

Звышвялікія абзацы даюць магчымасць пісьменніку дэталёва і глыбока ахарактарызаваць дзейных асоб, падрабязна апісаць падзеі, не зацягваючы развіцця сюжэтнай лініі, перадаць складанасць думкі ці перажывання, вылучыць са структуры твора ўстаўныя апавяданні. Унутраная і знешняя сегментацыя такіх тэкставых адрэзкаў не супадае: у структуры любога

звышвялікага абзаца вылучаюцца мікраабзацы, якія раскрываюць пэўную падтэму і могуць быць вылучаны графічна ў асобны абзац.

Ролю своеасаблівых арыенціраў, якія дапамагаюць лепш зразумець размеркаванне і арганізацыю тэкставага матэрыялу, выконваюць **малыя абзацы**:

Вестка аб смерці тэлефаніста дайшла ў яго вёску зімою.

У той дзень яго стары бацька прагнуўся рана, калі яшчэ было цёмна.

Ён паволі злез з палатак, абуўся і, уздзеўшы кажухок, пайшоў з ліхтаром у гумно дамалочваць учарашні посад жыта.

Распусціўшы снапы, ён прабіў іх на абодва бакі цэпам і стаў выбіраць кулі.

Скрозь шамятанне саломы пачуўся яму шум крокаў па снягу (“Будзем жыць”).

Абзацы звязаны паміж сабой трывалай структурнай і сэнсавай сувяззю. Вылучэнне монакампанентных абзацаў дазваляе пісьменніку акцэнтаваць увагу на змесце кожнага сказа і падкрэсліць адносную самастойнасць мікратэмы.

На абзацавую будову некаторых апавяданняў Кузьмы Чорнага паўплывалі імпрэсіянісцкія традыцыі: імкненні перадаць суб’ектыўныя адчуванні, мімалётныя ўражанні і настроі і адлюстраваць рэальнасць у яе рухомасці:

Абшар зямлі — як мора, змрок і святло — як хвалі.

Дзень ідзе, паўзе з яснага поля.

За кіламетраў пяць горад адазваўся новаму дню. Зазваніла, загуло, абарвалася.

Дрэплюць кусты, тлее вуголле. Агонь пацягнуўся ў перадсмяротнай млоці: патухне — блісне. Блісне — патухне. У кустах смяецца вада ранішнім смехам:

Люг-бр, люг-бр...

Людзі ля вогнішча гоняць ад сябе апошнюю дрымоту (“Срэбра жыцця”).

Падзел на абзацы абумоўлены жаданнем аўтара зрабіць кожны сказ дакладным здымкам сваіх адчуванняў.

Малыя абзацы афармляюць тэму тэкставага адрэзка, рыхтуюць наступнае разгорнутае паведамленне, акцэнтуюць увагу на найбольш важных момантах у развіцці сюжэта, падкрэсліваюць экспрэсіўнасць і эмацыйнасць выказванняў, звязваюць абзацы ў абзацавым комплексе. Свядомае адасабленне аднаго паведамлення ад другога, выдзяленне яго ў самастойны абзац з’яўляюцца сродкам стварэння разнастайных экспрэсіўных адценняў.

У **заклучэнні** падагульняюцца вынікі даследавання, на аснове якіх робяцца наступныя вывады:

1. У мастацкім тэксце Кузьмы Чорнага вылучаюцца семантыка-сінтаксічныя (звышфразавыя адзінствы, тэкставыя сегменты) і кампазіцыйна-стылістычныя (абзацы) тэкставыя адзінкі. Выдзяленне семантыка-сінтаксічных адзінак залежыць ад тэматычнай арганізацыі тэксту і маркіруецца разрывам звышфразавых і логіка-сэнсавых сувязяў кампанентаў, зменай сэнсавых дамінант. Сегментацыя на абзацы — камунікатыўны прыём, які ўзмацняе інфармацыйнасць тэматычных адзінстваў і абумоўліваецца жанрам твора, кампазіцыяй, а таксама задачамі, якія ставіць пісьменнік, яго індывідуальна-

аўтарскім стылем. Адзінкі рознага падзелу суадносяцца, аднак іх межы супадаюць не заўсёды [1; 6].

2. Структура звышфразавага адзінства вызначаецца праз узаемадзеянне аўтасемантычных і сінсемантычных кампанентаў, якія толькі ў сукупнасці ўтвараюць адносна незалежнае сэнсавое і структурнае адзінства, здольнае выражаць у звязнай мове закончаную думку. Цэласнасць такога адзінства забяспечваюць сродкі звышфразавай сувязі — сігналы сінсемантыі: яны паказваюць на залежнасць сказа ад кантэксту і злучаюць яго для ўдакладнення структуры і зместу з іншымі кампанентамі ЗФА. Вызначэнне аўтасемантыі/сінсемантыі сказаў і аналіз сродкаў іх сувязі з'яўляюцца крытэрыем вылучэння звышфразавых адзінстваў [1].

3. Звышфразавыя адзінствы і свабодныя аўтасемантычныя сказы ў тэкставым сегменце аб'яднаны развіццём адной тэмы ці яе аспектаў. Найўнасць трох кампазіцыйна-сэнсавых частак (зачыну, апісання і заканчэння) характарызуе будову гэтай семантыка-сінтаксічнай адзінкі. Сэнсавыя дамінанты (суб'ект, прэдыкат, аб'ект, лакальнасць, тэмпаральнасць) сродкамі паўторнай намінацыі ўтвараюць тэматычныя рады, якія змацоўваюць структуру тэкставага сегмента, а іх змена сігналізуе пра пераход ад адной тэмы да другой і служыць сродкам дэлімітацыі. Цэласнасць тэкставага сегмента дасягаецца праз узаемадзеянне разнастайных логіка-семантычных адносін кампанентаў — спалучальных, кантрастыўных, прычынна-выніковых, паясняльных, пералічальных, тэмпаральных, транзітыўных [1].

4. Звязнасць і цэласнасць семантыка-сінтаксічных адзінак тэксту рэалізуюцца з дапамогай сігналаў сінсемантыі (займеннікаў, прыслоўяў, злучнікаў, часціц, мадальных слоў, эліпсіса), сродкаў лексічнай кагезіі (слоў аднаго лексіка-семантычнага поля, паўторнай намінацыі), трывальна-часавай суадноснасці дзеясловаў-выказнікаў [2; 3; 4; 7; 8].

5. Сегментацыя на абзацы дазваляе размяжоўваць, а пры неабходнасці і падкрэсліваць сэнсавую значнасць асобных тэкставых адрэзкаў. Найменшай суб'ектыўнасцю характарызуецца сегментацыя на абзацы, заснаваная на тэматычным прынцеце: як правіла, чырвоным радком маркіруюцца пераход да новага этапа дзеяння, пераход ад аднаго прадмета апісання да другога ці ад апісання прыроды да апісання персанажа; у асобны абзац вылучаюцца разважанні аўтара, унутраныя маналогі герояў. Адметнасць аўтарскай арганізацыі тэксту выяўляюць найперш звышвялікія і малыя абзацы. Абзацы і абзацавыя комплексы пісьменніка выконваюць архітэктанічную і кампазіцыйную функцыі, якія рэалізуюцца праз абзацы-апісання, абзацы-апавядання, абзацы-разважанні [5; 6; 9].

6. Складаныя формы звязнай мовы адыгрываюць істотную ролю ў сэнсаво-структурнай арганізацыі мастацкага тэксту, у стварэнні пэўнага рытму твора. Эпічнасць ці, наадварот, экспрэсіўнасць, эмацыйнасць выкладу і структура тэкставых адзінак узаемаабумоўленыя і залежаць ад творчай індывідуальнасці пісьменніка. Пры эпічным, запаволеным выкладзе і засяроджанасці на ўнутраным стане герояў Кузьма Чорны насычае тэкставыя адзінкі сігналамі сінсемантыі (у першую чаргу займеннікамі і злучнікамі), каб падкрэсліць адзінства і паслядоўнасць думкі, сегментуе тэкст на абзацы паводле

тэматычнага прынцыпу, аддаючы перавагу сярэднім, вялікім і звышвялікім абзацам. Экспрэсіўнасць і эмацыйнасць дасягаюцца вылучэннем аўтасемантычных і сінсемантычных сказаў у малыя абзацы, што ўласціва творам, якія напісаны пад уплывам імпрэсіянізму [1-9].

Асноўныя палажэнні дысертацыі адлюстраваны ў наступных публікацыях:

Артыкулы

1. Азарка В.У. Звышфразавое адзінства і тэкставы сегмент у прозе Кузьмы Чорнага // Весці БДПУ імя Максіма Танка. — 1999. — № 4. — С. 50–55.
2. Азарка В.У. Паўтор як сродак арганізацыі тэксту // Роднае слова.— 1999.— № 11.— С. 90 – 94.
3. Азарка В.У. Займеннікі як сігналы сінсемантыі кампанентаў звышфразавога адзінства ў творах Кузьмы Чорнага // Улюбёны ў роднае слова: Навуковае выданне з нагоды 80-годдзя з дня нараджэння Ф.М.Янкоўскага. / Рэд. П.А.Міхайлаў— Мінск: БДПУ імя Максіма Танка, 2000.— С. 84–91.
4. Азарка В.У. Роля прыслоўяў у арганізацыі звышфразавых адзінстваў Кузьмы Чорнага // Улюбёны ў роднае слова: Навуковае выданне з нагоды 80-годдзя з дня нараджэння Ф.М.Янкоўскага. / Рэд. П.А.Міхайлаў— Мінск: БДПУ імя Максіма Танка, 2000.— С. 91–96.
5. Азарка В.У. Малы абзац у мастацкім тэксце Кузьмы Чорнага // Беларуская мова і літаратура. — 2000. — № 1. — С. 90–98.
6. Азарка В. У. Абзац у творах Кузьмы Чорнага // Роднае слова. — 2000. — № 5. — С. 26–28.

Матэрыялы канферэнцый

7. Азарка В. У. Тэкстаўтваральная роля каранёвага паўтору ў мастацкім радку Кузьмы Чорнага // Чацвёртыя навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу: Матэрыялы навуковай канферэнцыі; Рэдкал.: А.А.Станкевіч, І.Ф.Штэйнер. — Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 1999. — С. 3–6.
8. Азарка В. Трывальна-часавая суадноснасць дзеясловаў у тэкставых сегментах у мове твораў Кузьмы Чорнага // TERRA ALBA I. Праблемы беларускага літаратуразнаўства: (Да 85-годдзя з дня нараджэння А.Куляшова) / Рэд. С.І.Даніленка і Я.Я.Іваноў; Рэдкал.: Я.І.Клімуць (адк. рэд.) і інш. — Мінск: “Маладзёжнае навуковае таварыства”, 2000. — С. 247–252.
9. Азарка В.У. Абзац як характарыстыка аўтарскага стылю // Беларускае асветніцтва: вопыт тысячагоддзя: Матэрыялы II Міжнароднага кангрэса. Мінск, 17-19 мая 2000 г.— Мінск: БДПУ імя Максіма Танка, 2001. — Кніга II. — С. 132–137.

РЭЗЮМЕ

АЗАРКА ВОЛЬГА УЛАДЗІМІРАЎНА

СКЛАДАНЫЯ ФОРМЫ ЗВЯЗНАЙ МОВЫ Ў ТВОРАХ
КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

Ключавыя словы: складаныя формы звязнай мовы, дэлімітацыя, звышфразовае адзінства, аўтасемантыя, сінсемантыя, сігналы сінсемантыі, тэкставы сегмент, сэнсавы блок, сэнсавыя дамінанты, логіка-семантычныя адносіны, кагезія, абзац, мікраабзац, абзацавы комплекс, архітэктоніка, кампазіцыя.

Аб’ект даследавання — мова мастацкіх твораў.

Прадмет даследавання — складаныя формы звязнай мовы (звышфразавыя адзінствы, тэкставыя сегменты, абзацы) у творах Кузьмы Чорнага.

Мэта даследавання — выявіць спецыфіку структурна-семантычнай арганізацыі складаных формаў звязнай мовы ў творах пісьменніка.

Метады даследавання: апісальны, параўнальна-супастаўляльны і статыстычны.

Навуковая навізна дысертацыі ў тым, што ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве манаграфічна даследаваны складаныя формы звязнай мовы ў сучаснай мастацкай прозе; сфармуляваны крытэрыі вылучэння і прааналізавана структурна-семантычная арганізацыя звышфразавых адзінстваў і тэкставых сегментаў, раскрыта роля моўных сродкаў у забеспячэнні звязнасці і цэласнасці семантыка-сінтаксічных адзінак тэксту, даследавана сэнсава-функцыянальная абумоўленасць выдзялення абзацаў у творах Кузьмы Чорнага; акрэслена роля складаных тэкставых адзінак у структуры мастацкага твора і ў фарміраванні індывідуальна-аўтарскага стылю.

Практычная значнасць дысертацыйнага даследавання ў тым, што фактычны матэрыял і асноўныя вынікі могуць быць выкарыстаны пры асвятленні пытанняў лінгвістыкі тэксту і арганізацыі мовы мастацкага твора, пры распрацоўцы лекцый па сучаснай беларускай літаратурнай мове, лінгвістычным аналізе тэксту, стылістыцы беларускай мовы, пры складанні падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў па беларускай мове для сярэдніх школ і вышэйшых навучальных устаноў, а таксама пры напісанні курсавых, дыпломных, бакалаўрскіх прац, магістарскіх дысертацый.

РЕЗЮМЕ

АЗАРКО ОЛЬГА ВЛАДИМИРОВНА

СЛОЖНЫЕ ФОРМЫ СВЯЗНОЙ РЕЧИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
КУЗЬМЫ ЧОРНОГО

Ключевые слова: сложные формы связной речи, делимитация, сверхфразовое единство, автосемантия, синсемантия, сигналы синсемантии, текстовый сегмент, смысловой блок, смысловые доминанты, логико-смысловые отношения, когезия, абзац, микроабзац, абзацный комплекс, архитектоника, композиция.

Объект исследования — язык художественных произведений.

Предмет исследования — сложные формы связной речи (сверхфразовые единства, текстовые сегменты, абзацы) в произведениях Кузьмы Чорного.

Цель исследования — выявить специфику структурно-семантической организации сложных форм связной речи в произведениях писателя.

Методы исследования: описательный, сравнительно-сопоставительный и статистический.

Научная новизна диссертации состоит в том, что впервые в белорусском языкознании монографично исследованы сложные формы связной речи, сформулированы критерии выделения и проанализирована структурно-семантическая организация сверхфразовых единств и текстовых сегментов, раскрыта роль языковых средств в обеспечении связности и целостности семантико-синтаксических единиц текста, рассмотрена функционально-смысловая обусловленность выделения абзацев в произведениях Кузьмы Чорного, очерчена роль сложных текстовых единиц в структуре художественного произведения и в формировании индивидуально-авторского стиля.

Практическая значимость исследования заключается в том, что фактический материал и основные результаты могут быть использованы при освещении вопросов лингвистики текста и организации языка художественного произведения, при подготовке лекций по современному белорусскому литературному языку, лингвистическому анализу текста и стилистике белорусского языка, при составлении учебников и учебных пособий по белорусскому языку для средних школ и высших учебных заведений, а также при написании курсовых, дипломных и бакалаврских работ, магистерских диссертаций.

SUMMARY

AZARKA VOLHA ULADZIMIRAUNA

THE COMPOUND FORMS OF COHERENT SPEECH IN KUZMA CHORNY'S BOOKS

Key words: compound forms of coherent speech, delimitation, superphrasal unity, autosemantics, synsemantics, signals of synsemantics, text segment, semantic block, semantic dominant, logic-semantic relations, cohesion, paragraph, microparagraph, paragraph unit, architectonics, composition.

The object of investigation the language of belles-lettres.

The subjects of investigation are compound forms of coherent speech (superphrasal units, text segments, paragraphs) in Kuzma Chorny's books.

The aim of investigation is find out the specific of organization of structural-semantic of the compound forms of coherent speech of the writer.

Methods of investigation: descriptive, comparative and statistical.

The scientific novelty of a thesis is, that for the first time in the belarusian linguistics the compound forms of coherent speech in belles-lettres is studied; the criteria of singling and structural-semantic organization of superphrasal units and text segments is analyzed; the role of the language means in creating coherency and wholeness of semantic-syntax text units is shown; the functional-semantic conditionality of singling out the paragraphs in Kuzma Chorny's books is considered; the role of compound text units in the structure of the text of art and in the forming of the author's individual style of a writer is contoured.

The practical significance of the investigation is that the material and major outcome of the research can be used for the lightning of the problems of the linguistics of a text and the organization of the language of belles-lettres, teaching syntax of modern Belarusian literary language, stylistics, linguistic analysis of the text, preparation of Belarusian language textbooks and manuals for secondary schools and institutions of higher education and writing post-graduating papers, bachelor and master diplomas.